

__Camarades en les armes i en les lletres: Ferran de Pol i Joan Sales, una amistat a l'exili

JOSEP-VICENT GARCIA

*A l'Adrià, in memoriam...*¹

*A Núria Folch,
per haver-me obert tantes vegades
la gran calaixera dels records, in memoriam*

Lluís Ferran de Pol (Arenys de Mar, 1911-1995) i Joan Sales i Vallès (Barcelona, 1912-1983)² no es van conèixer probablement fins a Mèxic, a l'exili, a principis de 1942. Tots dos havien estat soldats de Catalunya: Joan Sales va ser comandant de l'exèrcit republicà i Lluís Ferran de Pol, tinent. Tots dos eren advocats i escriptors i van ser militars. Tots dos van

1. Aquest monogràfic sobre Joan Sales és el resultat del desig d'Adrià Chavarría per dedicar un número de *Rels* a l'escriptor d'*Incerta glòria*. Me'n va fer la proposta un dia d'agost de 2008 i jo li la vaig acceptar amb alegria. La finalització del treball s'ha allargat per diversos motius i ha tingut alguns canvis. En vam parlar la darrera vegada a la tardor de 2009, quan la malaltia ja trencava definitivament la seua salut. A ell, li vull dedicar els treballs d'aquesta revista, ara que la mort ens l'ha arrabassat tan aviat.

2. Per a tenir més informacions sobre la biografia i l'obra dels dos escriptors, *vid.* per a Joan Sales, les importants i clarividents *Cartes a Màrius Torres*, Barcelona: Club editor, 1976 o l'epistolari amb Mercè Rodoreda, *Cartes completes (1960-1983)*, a cura de M. Casals, Barcelona: Club Editor, 2008; els articles de M. Aritzeta, «Joan Sales, l'home al servei del país», *Miscel·lània Antoni M. Badia i Margarit*, 8, *Estudis de llengua i literatura catalanes*, XVI, Barcelona: PAM, 1988, p. 161-179; Joan Triadú, «Joan Sales: compromís personal i creació literària», dins *Les literatures catalana i francesa: postguerra i engagement*, Barcelona: PAM, 2000, p. 415-428 o els estudis literaris de Carme Arnau, *Compromís i escriptura. Lectura d'Incerta glòria de Joan Sales*, Barcelona: Cruïlla, 2003 i Xavier Pla, «*Incerta glòria* de Joan Sales o una

ser soldats de Catalunya en una guerra contra la Catalunya republicana. Tots dos van creuar els Pirineus per exiliar-se i van acabar en un camp de concentració al Rosselló. Sales se'n va escapar aviat, Ferran hi va estar quatre mesos. Sales va viure a França fins que va poder viatjar a Amèrica, la primera destinació fou la República Dominicana, a San Pedro de Macoris, la segona Mèxic, Coyoacán. Ferran viatjà des del port de Seta a Veracruz, on va arribar el 13 de juny de 1939. Des que es van conèixer al país centreamericà no deixen de relacionar-se, de compartir idees i discutir-les, funden una revista, escriuen desenes de textos amb les mateixes idees, en dissenteixen i, finalment, decideixen de tornar al país per començar la reconstrucció després de l'ensulsiada.

1. Els inicis literaris, el compromís catalanista i republicà i els estudis de dret

Joan Sales i Vallès va nèixer a Barcelona el 10 de novembre de 1912. Son pare, Joan Sales i Lladó, procedia de Vallclara (la Conca de Barberà), on tenien la casa pairal. La mare, Josefina Vallès i Pujals, procedia d'una família d'hisendats i advocats de Terrassa. Joan Sales tingué cinc germans i una germana. Ell era el tercer dels fills. La família, profundament catòlica, amb connexions amb la Lliga, va evolucionar des del carlisme cap al catalanisme. Va estudiar al col·legi dels Escolapis del carrer de la Diputació de Barcelona i va acabar el batxillerat a Lleida, on va viure

poètica de l'excés», *Miscel·lània d'homenatge a Modest Prats*, a cura d'Albert Rossich i Mariàngela Vilallonga, *Estudi General*, núm. 22 (2002), p. 529-553, entre d'altres treballs. Per a informacions sobre Ferran de Pol, *vid. J. V. Garcia Raffi*, «Ferran de Pol, l'escriptura i la vida», *Serra d'Or*, núm. 433 (gener 1996), p. 34-37; *Lluís Ferran de Pol i Mèxic: literatura i periodisme*, Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998; el volum col·lectiu *Homenatge a Lluís Ferran de Pol*, Argentona: L'Aixernador Edicions, 1993; el monogràfic dels *Quaderns d'estudis arenyencs*, núm. 5, Arenys de Mar, setembre 1997, dedicat a l'escriptor i publicat per l'Ajuntament d'Arenys de Mar. Finalment anotar tres textos que Ferran de Pol va publicar sobre el seu amic Sales: «En la mort de Joan Sales», *Avui* (15 de novembre de 1983), p. 25, «Assenyador de camins aspres», *La Vanguardia* (15 de novembre de 1983), p. 43 i «Els salvadors camins de Joan Sales», *Avui* (3 de desembre de 1986), p. 18.

un any (1925-1926) i la família s'hi instal·là temporalment. Joan Sales decideix anar a Barcelona per estudiar dret, carrera que comença en 1927, però no es llicencia fins a 1937, a causa del dret processal. Ha de treballar per pagar els seus estudis i entra de corrector de proves a *La Nau*, primer diari vespertí en català, d'Acció Catalana i dirigit per Rovira i Virgili.

La seua activitat política fou constant a la universitat i va formar part de la FUE (Federació Universitària Escolar) que havia fundat Antoni M. Sbert en 1928. La repressió de la Dictadura de Primo de Rivera va afectar, només a Barcelona, més de setanta estudiants detinguts i empresonats, i entre ells Joan Sales, que aleshores tenia setze anys. S'hi va estar setanta-cinc dies.³ Va participar en la creació del Partit Comunista Català que Jordi Arquer va formar en 1928, al marge de la Federació Comunista Catalanoblear. Arriba a ser-ne cap de les joventuts, una mena de secretari general dels militants més joves: «Fins als 14 o 15 anys vaig ser catòlic. Anava als escolapis i n'estic content. En entrar a la universitat m'agafà la crisi de l'adolescència: m'apassionà, com tants joves, la política i vaig perdre la fe. Dubtava entre prendre partit per l'anarquisme o el comunisme. Un vell obrer m'explicà la diferència entre el socialisme utòpic, que l'havia errat sempre, i el socialisme científic, el de Marx. Jo estava molt peix llavors. Era, volia ser, un rebel. El marxisme em semblava nou, aleshores; corria l'any 1928.»⁴ Quan més tard, en 1930, el PCC es reuní de nou a la Federació amb l'ajut de Joaquim Maurín, per fusionar-se amb el BOC —Bloc Obrer i Camperol—, Sales, però, hi milita poc temps. A més ha fet una lectura completa d'*El Capital* de Karl Marx, i en general té una important decepció de la vida dels partits: «Em molestava molt l'ortodòxia extremada. I no pas en qüestions ideològiques, que nosaltres no posàvem en dubte per

3. Segons el testimoni de Josep M. Lladó, «Els estudiants de la FUE», *Avui del diumenge* (6 de novembre de 1994), p. 25. El mateix Lladó ens ofereix una altra anècdota significativa de l'actitud catalanista i republicana de Sales que portava la senyera en el moment de proclamar la República Catalana: Josep M. Lladó, «El meu 14 d'abril», *L'Avenç*, núm. 17 (juny 1979), p. 7.

4. L. Busquets i Grabulosa, «Joan Sales, pelegrí d'una glòria eterna», «Cap de setmana», suplement d'*El Correo Catalán*, núm. 159 (25 de febrer de 1978), p. 17.

la senzilla raó que quasi ningú no llegia ni Marx ni el seu mestre Hegel. Eren altres coses: un grup del PCC, juntament amb gent de l'Esquerra Republicana, ens reuníem a casa d'en Lluís Companys i practicàvem —o ens ho semblava— l'espiritisme. El partit ens va cridar l'atenció i ens ho va prohibir.»⁵ En 1932 Sales esdevé funcionari de l'Extensió d'Ensenyament Tècnic de la Generalitat de Catalunya, ja que guanya una oposició de professors de català per tal d'ensenyar-lo per correspondència als mestres i corregir textos oficials. El concurs oposició l'havia dirigit Pompeu Fabra. Manuel González Alba i Joan Sales hi obtingueren *exaequo* el primer lloc.⁶ Els seus companys de treball a les oficines de l'Ensenyament del Català són, entre altres, Esperança Figueras, Jaume Aymà, el futur editor, o Bartomeu Bardagí, el corrector futur del Club dels Novel·listes.⁷ En 1933 es casa civilment amb Maria —Nuri— Folch i Pi, que havia conegut en el PCC. Esperen la seua filla Núria. També aquell any Sales coneix Màrius Torres a través d'Esperança Figueras que tenia una germana tísica —Mercè, la Mahalta de Màrius Torres— al sanatori de Puig d'Olena, prop de Centelles i Sant Quirze, on es trobava el poeta. Mercè es distreia fent cartes i relaciona Torres amb Sales. Els dos escriptors es cartegen i amb posterioritat, després de la mort del poeta en 1942, Sales edita les poesies completes (1947) com veurem després i les lletres que li va adreçar (1976).⁸

5. Mercè Ibarz, «El pensament fermat de Joan Sales», *L'Avenç*, núm. 67 (gener 1984), p. 14.

6. Manuel González Alba, que mor el 6 d'octubre de 1934, era bon amic de Sales des que es conegueren a Vallclara. *Vid.* J. Sales, «El ciutadà» dins *En memòria de Manuel González i Alba. Mort el 6 d'octubre del 1934*, Barcelona: 1936, p. 31-36.

7. «Emili Vallès, que ens dirigia, Eduard Artells i Maria de l'Assumpció Pasqual, revisors de les nostres correccions, i tota la colla de professors-correctors dels textos que ens enviaven els nostres deixebles. Aquests professors eren: Joan Sales, Manuel G. Alba, Jaume Aymà, Rosalina Poch, Esperança Figueras, Josep Climent, Antoni Sabater i Mur, Josep Villalon, Josep Maria Boronat i Recasens i jo mateix supervivent (1991), perquè era —i m'ho deien— el Benjamí d'aquells magnífics companys, tots ells ja desapareguts.», Bartomeu Bardagí, *Humor amb lletra i música*, Barcelona: La Campana, 1991, p. 7-8.

8. El 29 de desembre de 1942 Màrius Torres mor de tuberculosi al sanatori de Puig d'Olena. Abans de morir, recull les cartes de Joan Sales en un lligat.

Ferran de Pol havia nascut a Arenys de Mar el 17 de gener de 1911. Fou el vuitè de nou fills d'una família benestant del Maresme. Tingué dos oncles bisbes: Vilà i Mateu i el bisbe Pol, que fou vicari general del bisbat de Barcelona i, posteriorment, bisbe de Girona. El pare, Josep Ferran, tenia una fàbrica de teixits a Arenys de Mar. Estudia el batxillerat de lletres com a intern al col·legi Valldemia dels Germans Maristes a Mataró. El darrer curs el fa a l'institut de Barcelona, seguidament comença la carrera de dret. Tingué una formació literària autodidacta i des de ben jove col·laborà en revistes i diaris locals, tasca periodística que ja no abandonà mai. Ensenya les seues primeres provatures literàries a Joaquim Ruyra, que residia a Arenys grans temporades. Ell l'aconsella i l'estimula en aquests passos inicials. Escriu en les revistes arenyenques *Oreig* (1932) —que dirigia el seu amic Josep M. Miquel i Vergés— i *Salobre* (1935). Les seues col·laboracions són ressenyes, proses i alguna escadussera traducció. *Oreig* era l'òrgan d'Acció Catalana Republicana o Partit Catalanista Republicà, al qual pertanyia. Fou dirigida pel seu amic arenyenc Josep Maria Miquel i Vergés. Les primeres col·laboracions són ressenyes literàries i unes proses quasi epigramàtiques: «Impressions». L'interessa la crítica d'art i fa amistat amb el dibuixant i bibliòfil Francesc Arnau i l'escultor Joan Barrera amb els qui fa tertúlia. L'amistat amb el primer li facilità l'accés a les millors obres literàries: els clàssics de la Fundació Bernat Metge, «Els Nostres Clàssics», etc. En 1933 es llicencia en dret a la Universitat de Barcelona a 22 anys. Fa el servei militar i en surt alferes de complement d'Artilleria. El seu primer conte publicat fou «Els hereus d'en Xanta» (1934) que guanya el premi de narrativa Joan Colom dels X Jocs Florals de l'Ateneu d'Arenys de Mar presidits per Joaquim Ruyra i Carles Riba. S'hi presenten també Salvador Espriu i Tomàs Roig i Llop. Exerceix, per primera vegada, en 1935, com a crític d'art i traductor, tasques en les quals reeixí a Mèxic. Prepara les oposicions de notaria al mas Vilà de Vallgorguina. Com que no té, encara, l'edat legal per presentar-s'hi passa molt del temps escrivint.

2. D'una guerra que fou un Desastre Nacional

Quan va començar la guerra de 1936, Ferran de Pol es presentà a la caserna de Mataró com a voluntari, però la FAI el desestimà. Una vegada acabades les confusions de les primeres setmanes va entrar en contacte amb l'exèrcit. La Generalitat de Catalunya cridà els oficials de complement i es formaren les milícies populars, organitzades majoritàriament pel PSUC i la Generalitat mateix. Així, el govern de Catalunya el va nomenar el 22 d'octubre de 1936 oficial instructor a Pineda de Mar i, posteriorment, també ho va ser d'Arenys de Mar, i va fer classes a les lleves de 1939 i de 1940.⁹ Mesos després va ser destinat al front d'Aragó com a component del cos de l'exèrcit central i ja no va deixar de combatre en els diversos fronts. L'any 1938 prengué part en la contraofensiva de la línia de Castelló i va estar a punt de quedar-se per València, ja que s'havia tancat el pas entre les dues zones en conflicte. Però va passar la línia de foc i, finalment, pogué participar en la Batalla de l'Ebre i va arribar a ser tinent en cap de plana major del Grup d'Informació.

Mentrestant Ferran de Pol havia rebut el premi Narcís Oller de la Generalitat al millor conte en català de 1937 per «Tríptic (el sàtir-el frare-la donzella)». No fou publicat, com altres mostres primerenques de la seua prosa, fins a 1964. S'hi veuen ja les bases estilístiques del bon narrador en què després es convertiria i l'ús del mite. El 1938 surt la seua traducció de *L'olla d'or* d'E.T.A. Hoffmann i recull notes per a un estudi sobre literatura cavalleresca catalana.

Joan Sales, l'any 1936, desenganyat de les milícies de partit, milícies ciutadanes de Catalunya, s'inscriu a l'Escola de Guerra de la Generalitat de Catalunya on es va graduar com a alferes: «Jo tenia contacte amb

9. «Jo era militar abans de la guerra o una mica militar, oficial de complement. Jo vaig ser oficial quan vaig acabar la carrera, l'últim any de carrera al mateix temps que feia el servei. A mi la vida militar, contra el que solen pensar molts catalans, més aviat m'agrada. I com que m'agradava, vaig fer-me oficial de complement. Llavors jo era massa jove per a fer oposicions de notari (s'havien de tenir vint-i-cinc anys i jo en tenia vint-i-dos) i em vaig passar tres anys preparant-me (sense pensar que hi hauria una guerra)», Estanislau Torres, *Éls escriptors catalans parlen*, Barcelona: Nova Terra, 1973, p. 65.

aquells que, en aquelles circumstàncies, veien la necessitat de constituir un exèrcit català. Tingueu en compte que el que havia aparegut eren només ridícules milícies de partit: doblement ridícules, en tant que milícies i en tant que de partit. Ens vam inscriure a l'Escola de Guerra de Catalunya, instituïda per la Generalitat, i que era el camí que ens hauria pogut salvar.»¹⁰ Pel desembre de 1936 un decret del govern català creava l'exèrcit de Catalunya, pel qual els de l'Escola passen a ser oficials. L'Exèrcit de Catalunya, poc després, però, es dissol en l'Exèrcit General de la República. L'envien, al front de Madrid, com a alferes a militaritzar la columna Durruti. Després passa a Xàtiva on va ser ascendit a tinent. A la primavera de 1937 va al front d'Aragó com a oficial d'infanteria amb la «Macià-Companys» (Trentena Divisió), una columna militar d'Estat Català que no s'havia oposat a la militarització. En 1938 va ser detingut per la policia militar S.I.M. (Servicio de Investigación Militar) acusat de no haver denunciat dos seus germans més joves que no s'havien presentat a files. És empresonat, primer a la seu del SIM i després a la presó militar de Montjuïc —juntament amb altres membres de la família—, durant els mesos de juny i juliol. Finalment, el jutgen —i enmig del procés és ascendit a capità—, l'absolen¹¹ i l'envien al front, ara a una columna comunista [la Seixantena divisió], més o menys militaritzada: «Sempre ho feien, això de canviar de divisió els oficials processats. En els darrers moments m'ascendiran encara a comandant.»¹² La Batalla de l'Ebre ja havia començat i la continuació era la caiguda de Catalunya.

El dia 23 de desembre de 1938, l'exèrcit franquista inicià la seua ofensiva final contra Catalunya, i amb poc més d'un mes culminava l'ocupació

10. Joan Rendé i Masdéu, «Joan Sales en el combat literari», *Avui* (9 d'octubre de 1980), p. 16.

11. «I un company d'infància d'en Joan i amic d'adolescència, l'Arbolés [...] feia de jutge en un tribunal popular. L'Arbolés va venir, doncs, corrents a dir-nos que havien rebut la notificació que en Joan estava empresonat a Montjuïc. Ràpidament va sortir-ne i llavors no podia tornar al front, s'havia de quedar esperant el judici, un judici que descomptava que l'absoldrien.», «Entrevista a Núria Folch», *Paper de vidre*, núm. 44 (23 de setembre de 2007), p. 16.

12. Busquets i Grabulosa, «Joan Sales, pelegrí d'una glòria eterna», p. 17.

del territori. La frontera francesa fou oberta per a la població civil el 27 de gener. Les tropes republicanes desarmades foren autoritzades a creuar-la el vespre del 5 de febrer a Cervera i el dia 6 pel Portús i ho feren majoritàriament pels aquests dos passos. Ferran de Pol degué passar-la aquest dia 6 de febrer pel Portús camí del Voló i arribà —amb els primers ocupants— als sorrals de Sant Cebrià del Rosselló —convertits en un camp de concentració— el dia 8. Ferran hi va estar més de tres mesos tancat, posteriorment va ser reclòs al camp del Barcarès, d'on va ser tret pel Comitè Britànic per als refugiats d'Espanya per marxar a Mèxic.¹³

Sales va travessar la frontera entre Molló i Prats de Molló per les mateixes dates amb la seua divisió,¹⁴ que formada va ser rebuda amb honors militars: «Tants de morts que quedaven enrere, tants de ferits que calia abandonar, tants de pobles presos de pànic; aquelles columnes de civils —homes i dones, vells i criatures, sans i malalts— que emprenien el camí de l'estranger per fugir de la invasió franquista.»¹⁵ Una guerra que va marcar Joan Sales, Ferran de Pol i la resta dels companys de generació: «La guerra ha estat per a mi la gran experiència de la vida, el que més m'ha interessat, el que més m'ha apassionat».¹⁶

13. Ferran ha deixat testimoni escrit en dos textos: «De quan de Sant Cebrià del Rosselló en dèiem Saint-Cyprien», *De lluny i de prop*, Barcelona: Selecta, 1973, reeditat en *Un de tants*, Barcelona: Club Editor, 2009 i en el volum escrit a Mèxic: *Campo de concentración (1939)*, Barcelona: PAM, 2000.

14. «Ells, la seva columna, no havien participat a la batalla de l'Ebre, que havia desfet les nostres tropes, així que no estaven desfets, i van poder resistir l'últim gran atac feixista al cap de poc de l'Ebre, i es van trobar que només ells havien resistit. Però van fer una retirada segons totes les normes militars, i van arribar a la frontera uns quinze dies després que hi haguessin arribat les últimes tropes que fugien, i hi van voler arribar disciplinats, amb les banderes aixecades i marcant el pas, i els francesos els van fer honors militars, i els van recollir, això sí, totes les armes, i els van tancar dins del camp de concentració de Prats de Molló, però podien entrar i sortir amb permisos dels superiors militars.», «Entrevista a Núria Folch», *Paper de vidre*, p. 16-17.

15. Busquets i Grabulosa, «Joan Sales o 'fer país' entre el drama i la tragèdia», *Foc Nou, revista al servei dels cristians*, núm. 82 (febrer 1981), p. 29.

16. Rendé i Masdeu, «Joan Sales en el combat literari», p. 16.

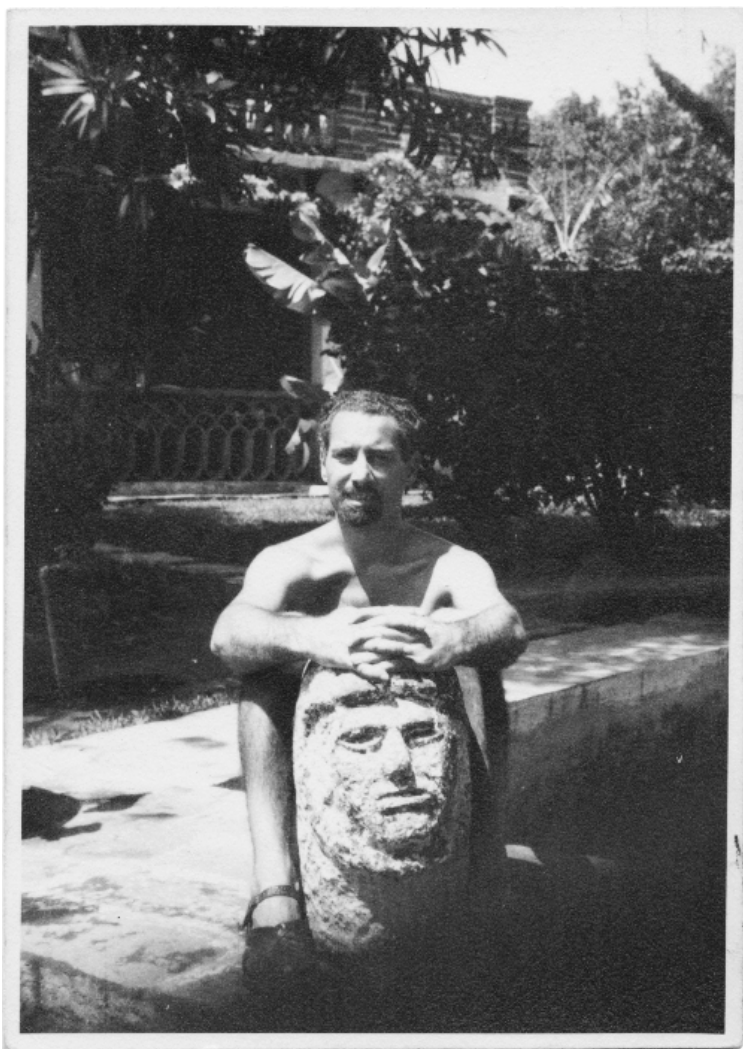
3. D'Europa a Amèrica: la República Dominicana, Mèxic i l'exili

Ferran de Pol va arribar abans que Sales a Mèxic; va arribar al port de Veracruz, amb el vaixell Sinaia, el 13 de juny de 1939. Joan Sales amb la seua dona Núria Folch i Pi i la seua filla Núria hagueren de passar primer dos anys (1940-1942) a la República Dominicana abans d'arribar a Mèxic. Allí la família Sales va rebre un colp de sort: la trobada amb un antic conegut que ocupava un càrrec important al govern de Trujillo. Els va trobar feina de professors i els va permetre organitzar-se la vida, a Sant Pedro de Macoris. Sales hi va escriure la segona part del *Viatge d'un moribund*, el llibre que aplega la seva obra poètica.¹⁷

A Mèxic hi havia el major gruix de refugiats, ja que era on més es podia actuar i ells volien ser-hi. La xifra total dels refugiats a Mèxic¹⁸ oscil·la entre les quinze i les trenta mil persones. A més, fou el país —llevat de França— on més catalans s'instal·laren: entre un 30 per cent i un 40 per cent. Fonamentalment s'hi van agrupar en tres ciutats: Mèxic D.F,

17. Joan Sales, *Viatge d'un moribund*, Barcelona: Ariel, 1952.

18. L'arribada massiva de catalans estava formada per una gamma àmplia de professions, entre les quals la intel·lectual era la més nombrosa. En l'àmbit polític, podem dir que Catalunya es buidà. La nòmina és extensa: els ministres Lluís Nicolau d'Olwer, Jaume Aiguader i Josep Tomàs i Piera; els consellers de la Generalitat Joan Lluhí i Vallescà, Miquel Santaló, Miquel Serra Pàmies, Antoni M. Sbert, Pere Mestres, Martí Esteve, Martí Rouret i Joan Comorera, el president del Tribunal de Cassació i de l'Audència de Barcelona, etc. Entre els escriptors, intel·lectuals i artistes destaquen els noms de Jaume Aiguadé i Miró, Avel·lí Artís, Agustí Bartra, Artur Bladé i Desumvila, Pere Bosch-Gimpera, Pere Calders, Josep Carner, Eduard Nicol, etc. La bibliografia sobre l'exili català a Mèxic no ha parat de créixer aquestes darreres dècades, un dels llibres fonamentals és el de Dolores Pla Brugat, *Els exiliats catalans a Mèxic (Un estudi de la immigració republicana)*, pròleg d'Avel·lí Artís-Gener, Catarroja: Editorial Afers, 2000 o els volums a mig camí de la recerca, la memòria i l'inventari com ara A. Bladé Desumvila, *De l'exili a Mèxic*, Barcelona: Curial, 1993; Vicenç Riera Llorca, *Els exiliats catalans a Mèxic*, Barcelona: Curial, 1994... i darrerament, José M. Murià, *Catalans a Mèxic. Cinc segles de presència irrenunciable*, Lleida: Pagès editors, 2008 o la part de Mèxic (amb el Santo Domingo de la família Sales) del volum de Julià Guillamón, *El dia revolt. Literatura catalana de l'exili*, Barcelona: Empúries, 2008, p. 392-514 i 262-285, entre d'altres.

Ferran de Pol a Mèxic, anys 40
(Arxiu Ferran de Pol-E. T. Lawrence, Biblioteca P. Fidel
Fita, Arenys de Mar)

Puebla i Guadalajara. La família Sales va arribar el 12 de febrer de 1942 i va anar a casa dels familiars Pi i Sunyer —que havien fet tots els passos perquè pogueren anar-hi. Pel seu barri vivien tot de refugiats catalans —i tots eren amics— i es relacionaven —segons recorda Núria Folch—. Uns d'ells eren els escriptors d'Arenys de Mar: Josep Maria Miquel i Vergés i Lluís Ferran de Pol. Núria Folch i Joan Sales, com molts refugiats, van treballar al principi —com ho va fer Ferran— per al diccionari Uteha que es feia amb grans recursos i propaganda. Sales va aprendre l'ofici de linotipista, treballà en una impremta¹⁹ i féu de corrector.²⁰ Els Sales van viure a Coyoacán, Pere Calders anys després va evocar aquella casa, aquell ambient: «Habitava una petita casa de planta baixa, amb un jardí a la part posterior que evocava els patis-hort d'algunes torretes de la menestralia catalana. [...] Coyoacán, un nucli urbà separat (aleshores) de la capital de la República [ara] s'ha convertit en un barri de la gran urbs. [...] Coyoacán conservava l'encís d'un oasi reparador, i el jardí de Sales, amb uns arbres petits i acollidors, tenia una virtut màgica: ajudava a no sentir-se tan lluny de Catalunya. [...] En el petit jardí de Coyoacán es van reviuire aspectes nostàlgics del nostre costumari.»²¹ A Mèxic Joan Sales ja va començar la seua tasca editora i publica, amb estudi i anotacions, *L'Atlàntida*. També va portar a cap la primera edició crítica del *Canigó* de Jacint Verdaguer,²²

19. Vid. l'anècdota de la visita d'Indalecio Prieto a la impremta i la traducció d'una obra de Cardó: J. Sales, «Una traducció inacabada de *La nit transparent*», *Serra d'Or*, núm. 296 (maig 1984), p. 33.

20. En el núm. 99-100-101 de la *Revista de Catalunya* (gener-març 1943) que s'edità a Mèxic sota el patrocini de la Fundació Ramon Llull apareix en els crèdits finals del volum el nom de Joan Sales com a corrector.

21. Pere Calders, «El cos i l'esperit», *El Món* (25 de novembre de 1983).

22. «Vaig demanar un préstec per editar *El Comte Arnau*, i un industrial mexicà enamorat de Catalunya em va cedir de franc tota la maquinària que pogués necessitar per a començar. Tenia un problema addicional perquè, lògicament, en el ram de les arts gràfiques no hi havia personal avesat a treballar textos en català. Llavors va ser quan va començar a col·laborar amb mi Joan Sales. Va aprendre a fer anar la linotípia i, a més a més, feia de corrector. La seva feina no es pot valorar. A ell devem la primera edició crítica del *Canigó*. Una autèntica meravella.», Joan Josep Isern, «Bartomeu Costa-Amic. Els llibres catalans d'Amèrica», *Serra d'Or*, núm. 365 (maig 1990), p. 27.

a més d'editar *La Nacionalitat Catalana* i les *Poesies* de Màrius Torres (1947).²³

Ferran de Pol, com hem vist ara mateix, col·labora en el diccionari Uteha però també ho fa en el diari *El Nacional* on publica durant els anys 1939-1940 uns articles sobre el final de la guerra i l'estada al camp de concentració.²⁴ Va treballar com a periodista vuit anys escrivint sobre literatura, art —en dirigeix una pàgina monogràfica— i cultura amb una periodicitat setmanal. Especialment interessant és la lectura dels articles i ressenyes sobre les cultures precolombines que influeixen tant en la seua obra. Aquestes col·laboracions en *El Nacional* van conformar el seu estil expositiu. Per a Ferran de Pol el periodisme —ho digué més d'una vegada— fou una escola permanent d'escriptura, tot i que fóra en castellà. El 1946 es llicencia en Filosofia i Lletres per la Universitat de Mèxic i aconsegueix el 1948 el grau de Maestro en Letras amb la publicació de *Notas para un estudio de Ángel Guimerá*. A més, Ferran de Pol, com altres exiliats, tingué tot un ventall d'ocupacions al voltant de l'escriptura. Publica —a costat d'altres— una breu història de la II Guerra Mundial (1944), una guia turística de Cuernavaca (1948) o redacta entrades de diversos escriptors catalans per al *Columbia Dictionary of Modern European Literature* (1947), a més de fer ressenyes i articles per a la *Revista de Filosofía y Letras* de la Universitat de Mèxic. També tradueix al castellà obres d'Anatole France, Gustave Flaubert, entre altres. Personalment, hi coneix Eyllt T. Lawrence —una filòloga gal·lesa amb qui estudià filosofia i lletres, col·laboradora en *El Nacional* i *Quaderns de l'Exili*— amb qui es va casar.

23. «Torres morí el quaranta-dos, i el quaranta-set jo publicava la seva obra a Mèxic gràcies al darrer acte de mecenatge que va fer en Cambó. En Cambó veia amb gran simpatia la campanya dels *Quaderns* a favor d'una unitat combatent catalana», Rendé i Masdeu, «Joan Sales en el combat literari», p. 17.

24. El manuscrit del qual només se'n va reproduir una part només al diari, ha estat editat pòstumament com a *Campo de concentración* (1939).

4. *Full Català* i *Quaderns de l'Exili*: l'inici de la relació de Joan Sales amb Ferran de Pol

Tot i que ni la situació ni les circumstàncies eren gaire favorables, Joan Sales i Lluís Ferran de Pol participen en algunes revistes culturals dels exiliats. Llur tasca va ser fonamental per dues revistes catalanes d'Amèrica: *Full Català* i *Quaderns de l'Exili*, i són una de les col·laboracions més significatives i amb més èxit de la biografia intel·lectual de tots dos.²⁵ Ferran de Pol havia participat el 1941 en la creació de *Full Català* amb Pere Matalonga i Josep M. Miquel i Vergés, sota la direcció de Josep Carner. Allí precisament fou on Joan Sales i Ferran de Pol estableixen més contacte i on fan els lligams que seran definitius. El primer número va aparèixer l'octubre de 1941 i l'últim, el 15, el desembre de 1942. *Full Català* fou una revista oberta a la col·laboració dels més destacats escriptors de l'exili com ara Joaquim Xirau, Eduard Nicol, Josep Pijoan, Pere Calders, Artur Bladé i Desumvila, Agustí Bartra, etc. Té uns continguts fonamentalment culturals que, a partir de la incorporació de Joan Sales (en el núm. 6, març de 1942), giraren cap a una reflexió política i nacional. Les diferències ideològiques i personals posaren fi a la publicació en 1942. Els darrers números de *Full Català*, però, són el nucli ideològic nacional que més tard desenvolupà el grup de Coyoacán (Joan Sales, Ferran de Pol, Raimon Galí i Josep Maria Ametlla) a *Quaderns de l'Exili* (1943-1947).²⁶ Aquesta revista políticocultural de grup aviat es va convertir en una de les més actives i importants, amb una forta intenció de crear opinió i fou, des de l'inici, una publicació diferent, per als lectors de l'exili i de l'interior, però també per als qui la feien. Hi defensaven, amb un programa de sis punts, la unitat nacional dels Països de Llengua Catalana; la possible

25. Per a una descripció d'aquestes dues revistes, l'evolució, la recepció que tingueren i del paper que hi juga Ferran de Pol, *vid.* «Les revistes catalanoamericanes de l'exili: *Full Català* i *Quaderns de l'Exili*», Garcia i Raffi, *Lluís Ferran de Pol i Mèxic*, p. 185-248.

26. Per a una anàlisi temàtica, ideològica de la revista, *vid.* Margarida Casacuberta, «*Quaderns de l'Exili* (Mèxic, 1943-1947) una revista d'agitació nacional», *Els Marges*, núm. 40 (setembre 1989), p. 87-105.

Els membres de la redacció de *Quaderns de l'Exili* a casa de Joan Sales, Coyoacán (Mèxic). De dreta a esquerra: Sales, Lawrence, Ferran de Pol i Raimon Galí.
(Arxiu Ferran de Pol-E. T. Lawrence, Biblioteca P. Fidel Fita, Arenys de Mar)

intervenció d'una unitat combatent catalana a la II Guerra Mundial contra els feixismes europeus i la consideració del nacionalisme com un sentiment d'igualtat de tots els compatriotes.

Quaderns de l'Exili va significar una relectura de la situació de la Catalunya contemporània a partir de la derrota republicana de la guerra d'Espanya i el paper dels intel·lectuals i de la cultura catalana. Hom és partidari de continuar la lluita contra el règim franquista, fins i tot amb les armes a través d'una col·laboració militar amb els aliats i contra el nazisme i el feixisme. Sales i la resta del grup de Coyoacán eren partidaris de la creació d'unes Forces Militars Autònomes, tot reivindicant les idees de Francesc Macià i el 'seny ordenador' de Prat de la Riba. Hi reforçava aquesta posició la col·laboració de militars professionals catalans, com ara el coronel Pérez Farràs: «Aquella intervenció catalana a la guerra mundial era realment la nostra «il·lusió», la del grup dels *Quaderns de l'Exili*. [...] Va ser una esperança sense fonament real? Sí, però no ho podíem sospitar aleshores perquè no podíem sospitar de cap manera que el General Franco s'entenia de sotamà amb els aliats i que, en conseqüència, aquests no tenien cap interès que al costat seu hi hagués una unitat no ja catalana sinó tan sols republicana espanyola. Si els aliats, com creïem, estaven contra el totalitarisme franquista, la nostra pretensió era perfectament coherent i no tenia res d'il·lusa. Il·lús era, al contrari, pensar-se que sense cap esforç, Catalunya s'asseuria a la taula de la pau ja que aquesta seria fatalment la d'en Bernat.»²⁷

La revista donava una importància cabdal al fet militar i tenia una secció específica, «Les armes i les lletres», fet que va causar més d'una crítica en el món de l'exili català: «La nostra campanya en favor de treballar per un exèrcit propi, ha suscitat un sens fi de comentaris en la premsa catalana exiliada de totes les tendències. Però no volem silenciar que hem estat força combatuts per unes quantes persones que, en tons diversos i amb correcció diferent, han vingut a dir que *el nostre país és essencialment antimilitar; que té, en fi, l'instint més adequat perquè l'atrapin més*

27. Busquets i Grabulosa, «Joan Sales o 'fer país' entre el drama i la tragèdia», p. 29-30.

fàcilment.»²⁸ Consideraven que la derrota de Catalunya era la derrota d'un país sense exèrcit, i per tant, la recuperació del país només seria real si es comptava amb un exèrcit propi: «No és gens pietosa aquesta repetida mentida que ens salvarem per la nostra cultura, perquè ni tenim una cultura veritable —en tot cas, no passaria de pictòrica i, potser, de literària—, ni cap Nació no ha persistit pel sol fet de posseir-ne una, sinó per la força que hagi posat en la intenció i en l'acció de defensar-la.»²⁹

Tanmateix els *Quaderns* no foren només militarisme, com hom diu de forma abusiva. Aquesta no és l'única revisió d'idees que fa la revista sostinguda pel grup de Coyoacán sinó també una certa posició antiintel·lectualista o antinoucentista, una idea de Catalunya lligada a la resta dels països de llengua comuna, una opció literària que reivindica la Renaixença, etc.³⁰ Així, l'adjectiu nacional és aplicat als Països Catalans i hi ha una vindicació dels escriptors com ara Verdaguer, Guimerà, Llorente... Aquesta revista, o millor, les reflexions del grup marcaren profundament el pensament dels seus fundadors i s'hi mantingueren fidels al llarg dels anys.

El grup dels *Quaderns* tingué tota classe de controvèrsies des del primer número. La claredat, però també la fermesa, de les seues posicions ideològiques, fa que fàcilment s'establisquen oposicions amb els diferents grups de l'exili, especialment, amb Josep Carner, els noucentistes o òrsides —d'Eugeni d'Ors, com escrivia Sales—, amb Amadeu Hurtado, Joan Oliver, Rafael Tasis, Josep Pla, Carles Soldevila, Tísner o amb la parella Agustí Bartra i Anna Murià. Ataquen, des de la seua òptica, el mal ús de la ironia, l'intel·lectualisme i la carència de valors militars que tenen per a Catalunya. La nòmina dels col·laboradors fou important —tot i que també s'usaren alguns pseudònims— i va canviar al llarg dels anys, en molts casos per les diferències ideològiques i va comportar, de vegades, el trencament de les relacions personals.

28. L. Ferran de Pol, «Els valents, els covards i l'exèrcit», *Quaderns de l'Exili*, núm. 23 (setembre 1946), p. 13-14. El subratllat és nostre.

29. *Ibidem*.

30. Josep Murgades, «Sinopsi de l'antinoucentisme històric», *Llengua & literatura*, núm. 7 (1996), p. 105-127.

La victòria aliada en la Segona Guerra Mundial, a la qual tant havien contribuït els republicans, es detenia als Pirineus i, doncs, respectava el veredicte de la guerra civil. Van comprendre que l'exili seria llarg, perquè la Dictadura franquista continuava de moment i era impossible el retorn de les institucions democràtiques i republicanes. No calia esperar més de la situació política o bèl·lica internacional. Això va replantejar en la vida de molts exiliats la possibilitat de quedar-se al país que els havia acollit o de tornar al país d'origen. Ja havia acabat una primera etapa —la de 1939 fins a les darreries dels anys quaranta— i Ferran de Pol i Joan Sales, entre altres, van decidir de tornar a Catalunya.

La conjuntura política mundial, la situació dels exiliats en general, les primeres diferències entre els membres de *Quaderns de l'Exili* i la no reclamació ja per part de les autoritats franquistes de cap certificat de «firme adhesión a los principios del régimen» ni cap confessió de penediment per haver lluitat per la República, fan aconsellable l'acabament del projecte fora de Catalunya i tornar al país per intentar materialitzar les idees comunes de la revista: «Demà ens en anem a Veracruz, començant un [viatge] que entre variades i complicades etapes durarà prop d'un mes. De Bilbao, a [on ar]ribarem cap al dia 19 o 20 de juliol, ens anirem directament [a] Vallclara a passar l'estiu, perquè així ho ha disposat la meua mare, que diu que em mer[eixo] un repòs després de tantes peripècies i calamitats, i jo no dic pas que no. [...] La consigna nostra de retorn a Catalunya s'ha escampat prodigiosament, i són molts i molts els qui van fent les maletes i preparant-se per fer una fraternal i descomunal botifarra a les Amèriques i als genis incompresos de la política i la "cultura" que s'hi pensen quedar repapiejant tota la resta de la seva vida.»³¹

Pel que fa a les diferències entre els membres, Ferran de Pol deu plantejar en les reunions de la revista de l'any 1947 uns punts de desacord. A banda de la necessitat més ràpida o no de tornar al país, hi ha, però, un aspecte que Ferran destaca com el principi de la seua disidència. Hi havia un

31. Carta de Joan Sales a Ferran de Pol, Coyoacán, 23 de juny 1948, lletra que editem en aquesta revista, «Quatre cartes de Joan Sales a Ferran de Pol (Mèxic, 1947-1948)», p. 73-75.

decantament ideològic de la revista cap a posicions religioses que el van apartar, a poc a poc, independentment de la separació física (Ferran vivia a Cuernavaca, la resta a Coyoacán). En els números 25 i 26, els últims de la publicació, la presència de la Mare de Déu de Montserrat és important i demanen donatius per oferir-li una llàntia. Els pensaments del Canonge Cardó, que tant impressionaren Sales, esdevenen importants per a ell i en Galí i semblen arrossegar la revista. Ferran de Pol, per ell mateix i per l'evolució ideològica que comparteix amb Eshyllt Thomas Lawrence, es manté en una posició més d'«esquerres» i bàsicament no religiosa. Tot i les respostes de Sales, en les cartes que podem llegir al final d'aquest dossier,³² Ferran no canvia de posició i dona per acabada, de forma gairebé completa, la relació ideològica amb el grup de Coyoacán i, per això, no la continua a Catalunya.³³

En conclusió, l'exili a Mèxic va significar per a Ferran de Pol i Joan Sales una transformació personal, professional, política i cultural. La tornada a Catalunya, però, va implicar un nou canvi determinat per la dificultat de recuperar uns lligams familiars una dècada després i d'adaptar-se a una Catalunya sotmesa a una dictadura i per la necessitat de cercar una solució professional sense oblidar l'escriptura.

5. Del retorn a Catalunya, de l'evolució personal i ideològica...

Ferran de Pol i Joan Sales tornen a Catalunya en 1948. Ferran arriba a Montpeller el 27 de juliol on espera tres mesos l'autorització per creuar la frontera i viatja per Occitània i el Rosselló. Mentrestant Eshyllt T. Lawrence, que havia passat la frontera tota sola, té la seua filla Maria-Elvina el 12 de

32. Vid. especialment la carta de Joan Sales a Ferran de Pol, Coyoacán, 14 d'octubre de 1947, *ibídem.*, p. 63-67.

33. Sobre el final dels *Quaderns de l'Exili* des de les diferents perspectives del record i de la documentació que en conservaven les dues posicions, vid. Ferran de Pol, «Naixença, vida i mort dels *Quaderns de l'Exili*», *Serra d'Or*, núm. 298-299 (juliol-agost 1984), p. 23-27 i la resposta de Núria Folch de Sales, «Joan Sales i els *Quaderns de l'Exili*», *Serra d'Or*, núm. 317 (febrer 1986), p. 43-44.

setembre a Arenys de Mar. Joan Sales amb la seua família van marxar de Mèxic el 24 de juny del mateix any i arribaren gairebé un mes després a Catalunya, com hem llegit adés.

Els dos escriptors viuen una dècada dels cinquanta intensa que esdevé determinant en la seua carrera literària i la seua vida pública. Ferran de Pol s'instal·la a Arenys de Mar i des del 1949 exerceix d'advocat a Arenys de Mar i Arenys de Munt fins a la seua jubilació (1988). Durant la dècada dels cinquanta va desenvolupar el gruix de la seua obra narrativa. Mèxic n'és l'eix. L'escriptor no deixà de parlar-ne fins que tracte d'explicar —des de diferents òptiques— el trasbals humà i cultural que li ha representat el país centreamericà. Ferran de Pol publicà «Boisard», un conte d'abans de la guerra, ara una mica reescrit, a *Antologia de contistes catalans (1850-1950)* de Joan Triadú, però dues novel·les: *Abans de l'alba* (1954), —que ja havia començat a Mèxic, i que és fruit del seu estudi i interès per les cultures precolombines— i *Érem quatre* (1960), a més d'un llibre de contes, *La ciutat i el tròpic* (1956) —que havia rebut el premi Víctor Català de l'any anterior.

Joan Sales tenia clar que es dedicaria a l'edició. Va entrar com a conseller literari de l'editorial Ariel, l'editorial fundada pel seu amic d'infància Alexandre Argullós. Sales va editar les obres de Carles Cardó, les següents edicions de les *Poesies* de Màrius Torres, les adaptacions de narracions tradicionals i del *Tirant lo Blanc* (per a públic juvenil o per a una òpera bufa) i va veure publicada la primera edició de la seua obra cabdal: *Incerta glòria*,³⁴ premi Joanot Martorell la nit de Santa Llúcia de 1955. Abans, en 1952, publica *Viatge d'un moribund* (tres llibres de poesia en un volum), recull de poemes escrits entre el 1935 i 1951. Els seus treballs editorials tenen una implicació total en la *Historia de España* (en la qual fa d'assessor tècnic de l'edició il·lustrada i treballa en la recerca i

34. Segons el testimoni de Núria Folch la novel·la la va començar en 1948. Després en un autèntic *work in progress* l'eixampla i transforma en 1956, 1962, 1969, 1971 i 1981. En aquesta obra Sales va intervenir de tres maneres diferents: com a escriptor, com a traductor i com a editor, *vid.* Núria Folch i Pi, «La llarga història d'*Incerta glòria* i de les seves successives edicions», preàmbul a *Incerta glòria*, 10a, Barcelona: Club Editor, 1999.

tria de les il·lustracions, epígrafs i índexs) i la *Història dels catalans* de Ferran Soldevila. En aquesta dècada Sales va fundar l'obra a la qual es va dedicar fins la mort: el Club dels Novel·listes, el Club Editor. En 1955 funda el primer amb Xavier Benguerel i Joan Oliver, amb la col·laboració de l'editorial Aymà i el mecenatge de Fèlix Escales i que inaugura amb la publicació d'*El testament* de Benguerel. Fins l'any 1959 la dirigeix Joan Oliver i en aquell any Sales i Benguerel funden el Club Editor. Sales des del principi volgué ser un editor innovador pel que fa a la distribució (amb la xarxa dels subscriptors), es preocupa per oferir els millors títols originals i de traduccions.

Pel que fa a les relacions del grup dels *Quaderns*, la situació va quedar definitivament trencada a Mèxic; tot i els intents de Sales per refer-lo, la resposta de Ferran de Pol i també d'Ametlla van fer impossible continuar-lo a Catalunya. Ja a França, Ferran havia rebut una carta de Joan Sales en què li oferia esperar-se que ell tornara a Catalunya per lliurar una llàntia a la Mare de Déu de Montserrat. En una lletra contemporània a Eyllt, la seua dona, anota: «He escrit al nostre amic Joan. [...] Crec que no va malament ja que deixa ben clar que vull viure en pau i, si pot ser, no veure'ls mai. El refús, malgrat el to, és terminant»³⁵ Com li ha anunciat, Ferran de Pol vol fer un camí separat de Joan Sales o del Sales darrer de Mèxic: «Sincerament, crec que és millor que ho feu tan aviat com us sigui possible ja que no em tempta gens la idea, i, per tant, la vostra espera seria tan gentil com inútil. Segurament deus tenir raó quan parles de les nostres coincidències, però, per uns anys almenys, penso viure molt retirat i lliurat del tot a feines que per dissort he ajornat massa. [...] Jo et prego de comprendre-ho així i d'estalviar-me un refús que de totes maneres em dol. Si les nostres coincidències són tan sòlides com creus, res no hi perdrem en l'aïllament ni vosaltres ni jo. Potser tot el contrari.»³⁶

Joan Sales era un 'desenganyat' del marxisme i de l'experiència incompletament catalanista de la República. Hom ha dit que la literatura

35. Carta de Ferran de Pol a Eyllt de l'1 de novembre de 1948 (Arxiu Ferran de Pol-Eyllt T. Lawrence, Biblioteca P. Fidel Fita d'Arenys de Mar).

36. Carta de Ferran de Pol a Joan Sales, Montpel·lier, 1 de novembre de 1948. Hi transcriu la carta que havia enviada a Sales (Arxiu Sales-Folch, Barcelona).

no tenia sentit per a ell sinó era en funció de Catalunya. Era un catòlic a rauxes, marcat fonament per la tragèdia de la guerra. L'edició, el combat per fer una literatura normal esdevenen el centre de la seua activitat, a la immediata tornada. Ara bé, també segueix els moviments catalanistes: milita a Unió Democràtica de Catalunya i influència —juntament amb Raimon Galí— el grup Crist Catalunya (CC). Ferran de Pol va optar, però, com ja ell assenyalava adés, per la vida personal i viu entre els dos Arenys —de Mar i de Munt— i la Gran Bretanya, fonamentalment el País de Gal·les, país de la seua dona. No hi ha noves militàncies i s'allunya conscientment de les reunions públiques, cíviques, polítiques o literàries, que no siguen a la seua vila.

Joan Sales fou l'editor de dues novel·les de Ferran de Pol: *Érem quatre* i *Miralls tèrbols*. La relació editorial, la preparació de textos va tornar a unir-los epistolarment. De bell nou sorgeixen les complicitats, les reflexions, les crítiques entre els dos amics: camarades en les armes i en les lletres... com van dir-se. Són ja els anys seixanta, pòrtic d'una transformació continuada de la societat i de la literatura catalanes i una evolució de la Dictadura. Noves generacions van arribant-hi i la guerra i l'exili van allunyant-se de la nova realitat. I les constatacions epistolars són amargues. Però això ja és una altra història...

(València, primavera del 2010)